

A nép nevében A populizmus új hullámának okai a neoliberais hegemonia után

Milyen tényezők okozzák napjainkban a populisták előretörését? Vajon egy új, populista korszak van kialakulóban? Ha igen, mi magyarázza a populista pártok és politikusok újabb hullámának megjelenését? Talán a neoliberais korszakra adott válasszal, ellenhatással van dolgunk? Vajon a technokrata elitek uralma és a neoliberais hegemonia vívta ki a nép nevében hatalmat követelők felemelkedését?

E kérdések kétségkívül nagyon sokakat foglalkoztatnak, a rájuk kínált válaszok irodalma mára hatalmasra duzzadt. A különböző magyarázatok közötti tájékozódást meglehetősen megnehezíti, hogy a kulcsfogalmak – neoliberalizmus, (neo)populizmus – egyszerre használhatók a társadalomtudományok elemző eszközeiként és a politikai küzdelmek fegyvereiként. A „populista” és a „neoliberais” egyszerre jelenthet szakmailag megfelelően definiált leíró-magyarázó kategóriát és a hitelrontás céljával a politikai ellenfélre süttött bélyeget. Ráadásul nem is csak politikakutatók és politikusok használják, de a sajtóban és médiában, a publicisztikákban és a mindennapi közbeszédben, *think tankek* és látszólag független politikai elemzők diskurzusaiban is rendre előkerülnek e kategóriák – ismét csak inkább célzatos címkékként, harci eszközökként, mintsem hűvös és tárgyilagos elemzések szabatos kategóriáiként.

Ez az oka annak, hogy a populizmusról és a populistákról beszélők olykor többet árulnak el saját pozícióikról, mint azokról, akikről beszélnek. A „populista veszély” diskurzusa a korábban egyeduralgó centrista főáram egykor stabil pozícióinak megingásáról árulkodik. Aki a populizmus veszélyéről beszél, a centrista főáram veszélyeztetettségéről beszél. Aki a jobboldali és a baloldali populizmusról egy kalap alatt beszél, mert annak jobboldali és baloldali változatait tulajdonképpen

A szerző szociológus, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Kar Szociológia Tanszékének adjunktusa. E-mail: markaroneber@gmail.com.

egy töről fakadónak vagy egylényegűnek (mert populistának) tekinti, ezzel körül is írja saját főáramú, centrista pozícióját (függetlenül attól, hogy e centrista főáram jobb- vagy baloldalán helyezkedik-e el). Ugyanígy: aki neoliberálist mond, sokszor éppen ezt a centrista konszenzust, technokrata főáramot nevezi meg, hívja ki és támadja meg (függetlenül attól, hogy jobbról vagy balról bírálja-e). Ha ez így van, mivel járulhat hozzá e már eddig is sokrétű, csaknem átláthatatlan beszédfolyamhoz egy újabb tanulmány? Egyáltalán: az értelmezések melyik ágához kíván hozzászólni és milyen pozícióból?

E tanulmányban a neoliberális hegemoniát 2008 után megroppantó populista hullámot a tőkés világgazdaság formáját öltő modern világrendszer dinamikája felől értelmezem. Kérdéseim: a globális kapitalizmus milyen átalakulásai magyarázzák a populizmus 2008 után jelentkező új hullámát? Milyen társadalomszerkezeti változások felől érthető meg a neoliberális hegemoniát felváltó új populista korszak? Elemzésem értelmezési keretét a globális politikai gazdaságtan történeti és kritikai irányzatától, mindenekelőtt a világrendszer-elemzéstől kölcsönzöm.¹

Ha populizmus, akkor kapitalizmus

Aki populizmust mond anélkül, hogy egyúttal a kapitalizmusról is beszélne, garantáltan nem jut túl a címkézéseken, a kölcsönös megbélyegzések és az identitáspolitikai harci terepén – írja *Die Politische Ökonomie des Populismus* (A populizmus politikai gazdaságtana) című kiváló könyve bevezetőjében Philip Manow, német politikakutató.² A populizmus *problémájáról* szóló beszéd gyakran éppen annak módja, hogy ne csak egy *tünetként*, az igazi probléma tüneteiként kelljen beszélni róla – írja később.³ Mi okozza hát „a populisták” előretörését? E kérdésre önmagában „a neoliberalizmus” sem nyújthat kielégítő magyarázatot, különösen akkor nem, ha meghatározatlanul vagy ha olyan tág értelemben használjuk, ahogyan már mindent megmagyaráz (és ugyanezért semmit sem). Szögezzük hát le: neoliberalizmus és (neo) populizmus megértésének kulcsa a kapitalizmus.

1 Vö. Leslie Gates: Populism: A Puzzle Without (and for) World-Systems Analysis. *Journal of World-Systems Research*, 2018 (24):2, 325–336.

2 Philip Manow: *Die Politische Ökonomie des Populismus*. Suhrkamp Verlag, Berlin, 2018, 10.

3 Uo., 10–11.

A kapitalizmus jelen esetben nem pusztán az eufemisztikusan „piacgazdaságnak” nevezett gazdasági intézményrendszert, hanem a termelőeszköz-magántulajdonból származó profit magánelsajátításának, a tőke vég nélküli felhalmozásának, az árutermelésnek és az árucserének a *globális* rendszerét jelenti. Modern világrendszerként, tőkés világgazdaságként nem korlátozódik egyes országokra, nem hagyja államhatárok közé zárni magát. A kinyerhető profit magánelsajátítása, a tőke szüntelen felhalmozása érdekében az árutertermelés és árucseré e globális rendszere a (nemzet)állami határokat keresztül-kasul átszelve, transznacionálisan szerveződik. E fejlemény nem az 1970-es és 80-as évektől datált „globalizáció” eredménye. A tőkés világgazdaság a „hosszú XVII. században” (hozzávetőlegesen 1450 és 1640 között) jött létre nyugat-európai centrummal,⁴ majd terjedt ki a gyarmatosítással (a világ – európaiak általi – „felfedezésével” és „meghódításával”), a leigázott területek népének alávetésével („keresztény hitre térítésével”), életformájuk radikális átalakításával („civilizálásával”), erőforrásaik megszerzésével és a tőkés árutertermelés és árucseré vérkeringésébe integrálásával („piacosításával”), röviden: az alávetett térségek perifériává formálásával.⁵ A neoliberális globalizáció ehhez képest csupán a tőkés világgazdaság összeszövődésének *legutóbbi (piac)nyitási fázisa*, hozzávetőlegesen a XX. század hetvenes éveiben vette kezdetét. Maga a kapitalista világgazdaság formáját öltő modern világrendszer eközben legalább 400 éves.⁶

A kapitalizmus – mint Marx is megállapította – ciklikusan ismétlődő válságokat hoz létre. A kapitalista világgazdaság formáját öltő modern világrendszer terjeszkedése szintén ciklikus természetű: a bővülő és felívelő szakaszokat a kimerülés és leívelés válságperiódusai követik. A globális, vagyis a világrendszer szintű tőkefelhalmozás ciklusait (*systemic cycles of accumulation*) vizsgálva Giovanni Arrighi a modern kapitalizmus rendszerszintű tőkefelhalmozásának valamennyi bővülő periódusát egy-egy globális hegemon felemelkedéseként, a kimerülés periódusait

- 4 Immanuel Wallerstein: *A modern világgazdasági rendszer kialakulása: A tőkés mezőgazdaság és az európai világgazdaság eredete a XVI. században*. Ford. Bittera Dóra – Forgács Péter – Góri Bella – Hernádi Krisztina – Mislivetz Ferenc – Várnai Gábor – Völgyi Zsuzsa. Gondolat Könyvkiadó, Bp., 1983. (Eredeti megjelenése: 1974.)
- 5 Eric R. Wolf: *Európa és a történelem nélküli népek*. Akadémiai Kiadó – Osiris Kiadó – Századvég Kiadó, Bp., 1995; Böröcz József – Mahua Sarkar: *Kolonializmus*. In Böröcz József: *Hasított fa: A világrendszer-elmélettől a globális struktúraváltásokig*. Ford. Laszkács Ágnes. L'Harmattan Kiadó – Eszmélet Alapítvány, Bp., 2017, 351–359.
- 6 Immanuel Wallerstein: *Globalizáció vagy az átmenet korszaka? A világrendszer alakulásának hosszú távú szemlélete*. Ford. Pach Éva. *Eszmélet*, 1999 (11):43, 17–36.

pedig e hegemonok válságaiként értelmezi.⁷ Eszerint a kapitalista világ-gazdaság wallersteini értelemben vett centruma a hosszú XVI. századtól a hosszú XIX. századig Nyugat-Európában volt, de míg a hosszú XVI. században a „nagy földrajzi felfedezések” korszaka (Amerika felfedezése, Afrika megkerülése), vagyis a rendszerszintű tőkefelhalmozás első ciklusa az észak-itáliai kereskedővárosokat, főképpen Genovát emelte hegemon pozícióba, addig a hosszú XVI. század, a rendszerszintű tőkefelhalmozás második ciklusa a németalföldi – vagy más néven a holland – hegemonia felemelkedését, majd válságát hozta el.⁸ A hosszú XIX. század a rendszerszintű tőkefelhalmozás harmadik ciklusában a brit hegemonia korszaka volt, melynek válságával párhuzamosan, a negyedik ciklusban az Egyesült Államok emelkedett fel és vált globálisan hegemonná.⁹ Arrighi könyve, a *The Long Twentieth Century* ezért mindenekelőtt a hosszú XX. századdal, az Egyesült Államok hegemoniájának felemelkedésével és hanyatlásával, valamint e negyedik globális hegemoniaciklus múltjával (történeti gyökereivel) és lehetséges jövőjével (utótörténetének lehetséges forgatókönyveivel) foglalkozik.¹⁰

A neoliberalizmus mibenlétének megértéséhez mindazonáltal elegendő csak az 1929–1933-as nagy gazdasági válságig visszamennünk az időben. A XX. század első harmada a brit hegemonia hanyatlásának és az amerikai hegemonia felemelkedésének időszaka.¹¹ Mint ismeretes, az Egyesült Államok a „New Deal”-lel, vagyis az állami keresletélénkítés keynesiánus gazdaságpolitikájával lábalt ki a nagy válságból, majd döntötte el a második világháborút katonai beavatkozásával Európa nyugati frontján. A pusztító háború után Európa nyugati, déli és északi része az Egyesült Államok hegemoniája alatt épült újjá, kezdetét vette a hozzávetőlegesen 1945 és 1975 közti „harminc dicsőséges év” (*les trente glorieuses*), vagyis a tőkefelhalmozás negyedik ciklusának bővülő-felívelő szakasza. Címszavakban: gyors gazdasági növekedés, oktatási expanzió, kiépülő jóléti államok, népes és erős szakszervezetek, tőke és bérmunka jóléti kompromisszuma, nagyarányú állami újraelosztás, viszonylag kismértékű gazdasági és társadalmi egyenlőtlenségek, a fordista termelés-

7 Giovanni Arrighi: *The Long Twentieth Century: Money, Power and the Origins of Our Times*. Verso, London–New York, 2010. (Bővített kiadás, az eredeti megjelenése: 1994.)

8 Uo., 86–162.

9 Uo., 163–335.

10 Uo.

11 Giovanni Arrighi – Beverly J. Silver: A Polányi-féle „kettős mozgás”: A brit és az amerikai hegemonia *Belle Époque*jának összehasonlítása. Ford. Berki Tamás – Dósa Mariann – Szabó Imre. *Fordulat*, (új folyam) 2008 (1):1, 38–66. (Eredeti megjelenése: 2003.)

szervezés, a tömegtermelés és tömegfogyasztás egysége, parlamentáris demokráciák, alkotmányos jogállamok – mindez természetesen csak a tőkés világgazdaság centrumaiban: Észak-Amerikában, Európában a vasfüggöny nyugati oldalán és Ausztráliában.

E felívelést már a hatvanas évek végének társadalmi forrongásai is beárnyékkolták, a gazdasági konjunktúrájának azonban csak a váltságos hetvenes években szakadt vége. Az 1973-as, majd az 1979-es kőolajárrobbanások az olcsó energiahordozóra felépített teljes gazdasági-társadalmi berendezkedést megrázták. Az olcsó természeti és társadalmi erőforrásoktól függő tőkés termelési mód – a jóléti állam által megdrágított munkaerő, valamint az olajválság által megdrágított energiaforrás miatt – súlyos profitválságba került.¹² A rendszerszintű tőkefelhalmozás negyedik ciklusának felívelő-bővülő periódusa elérte tetőpontját, majd átbillent a leívelő-kimerülő periódusba: a tőkés világgazdaság válságba került, az Egyesült Államok hegemoniája hanyatlani kezdett.¹³ Kezdetét vette a „hosszú lejtmenet” (*long downturn*): a centrumban a gazdaságok stagnáltak, az infláció magasra szökött (ez a stagflációs válság), a termelőeszköz-magántulajdonból származó haszon mutatói romlani kezdtek, a reálgazdaságba fektetett tőke jövedelmezősége csökkent.¹⁴

Neoliberális fordulat, neoliberális globalizáció, neoliberális hegemonia

Noha a neoliberalizmus, vagyis a gazdaság és a teljes társadalmi világ piaci alapokra helyezésének ideológiája meglehetősen hosszú és igen kacskaringós történetet tudhat a magáénak,¹⁵ csak ekkor, a kapitalista világgazdaság hetvenes évekbeli válságának eredményeképpen erősödött meg és vált a tőkés világgazdaság hegemon ideológiájává. Az egyre szorongatóbb helyzetben a tőkés világgazdaság angolszász centrumai,

- 12 Wolfgang Streeck: A demokratikus kapitalizmus válságai. Ford. Stubnya Bence. *Fordulat*, (Új folyam.) 2012 (5):20, 73–97. (Eredeti megjelenése: 2011.)
- 13 Arrighi: *The Long Twentieth Century*. Id. kiad., 209–305.
- 14 Robert Brenner: *The Economics of Global Turbulence: The Advanced Capitalist Economies from Long Boom to Long Downturn, 1945–2005*. Verso, New York, 2006; Streeck: i. m.
- 15 Johanna Bockman: *Markets in the Name of Socialism: The Left-Wing Origins of Neoliberalism*. Stanford University Press, Stanford, 2011.

mindenekelőtt az Egyesült Államok és az Egyesült Királyság, a hetvenes és a nyolcvanas évek fordulóján neoliberális fordulatot vettek. A legtisztábban ezt Margaret Thatcher miniszterelnökké válása (1979), valamint Ronald Reagan elnöki periódusának kezdete jelezte (1981). A válságból kivezető utat – klasszikus neoliberális politikusokként – mindketten a „piacok felszabadításában” látták, amit konkrétan úgy kívántak elérni, hogy kormányzati beavatkozások sorával javították a centrumtőke értékesítésének feltételeit, vagyis állami intézkedések segítségével „állították helyre” a tőke (főképpen az angolszász centrumtőke) profitabilitását. Paradox módon, tették mindezt úgy, hogy közben visszatérően ostromozták a piacokat torzító állami beavatkozásokat, a túlzott állami szabályozást, az etatizmust. Már e rövid jellemzés is éles fényt vet a neoliberális ideológia és gyakorlat ellentmondásosságára – helyénvaló ezért röviden kitérni arra a kérdésre, hogy e tanulmányban milyen értelemben értendő a „neoliberalális”, valamint a „neoliberalizmus” kifejezés.

Neoliberalizmus alatt – Johanna Bockman meghatározását¹⁶ alapul véve – a gazdasági liberalizmus azon formáját értem, amelynek célja a szabad, önszabályozó, versengő piacok létrehozása és felszabadítása (piacoliberalizáció), a központi tervezés és a jóléti újraelosztás mértékének csökkentése, az állami szabályozás és tulajdon visszaszorítása (dereguláció és privatizáció), a külkereskedelmi nyitottság fokozása, az állampolgárok vállalkozóvá és fogyasztóvá formálása, a magántőke és a magánvállalkozások adójának mérséklése. A neoliberalizmus mindenekelőtt a piacok „kinyitásban” és „felszabadításában” látja a gazdasági növekedés, a jólét, a szabadság és a közjó garanciáját. Ehhez az állam feladatainak radikális átformálását is célul tűzi: az állam jóléti beavatkozásainak minimálisra csökkentését, a jóléti állam újraelosztásának radikális visszaszorítását kívánja elérni, miközben az államtól tőke-, vállalkozás- és piacbarát intézkedéseket vár. Ezen felül fontos jellemzője, hogy mélyen elkötelezett a magántulajdon és a tőkéből származó haszon magánelsajátításának intézménye mellett, vagyis szocializmusellenes és kapitalista.

Az ellentmondás abban áll, hogy a neoliberális tanok szerint kormányzati beavatkozásokkal kell felszabadítani a piacokat, miközben minimalizálni kell a kormányzati beavatkozásokat. A neoliberális tanok tehát az állam dolganak tartják, hogy mindezesebb körben érvényre juttassa a piaci mechanizmusokat s ezzel korlátozza az állami szerepvállalást a gazdaságban és a társadalomban, mindezzel azonban az államot betöltő neoliberális politika maga is komoly szerepet vállal a gazdaságban és a társadalomban. A neoliberalizmus elemzése joggal juttathatja eszünkbe Polányi Károly *A nagy átalakulás* című kiváló könyvét,

16 Uo. 4–6, lásd még: Bockman, Johanna: Neoliberalism. *Contexts*. 2013 (12):3, 14–15.

melyben kimutatta, hogy a piacok nem természetes képződmények és nem is az „emberi természet” spontán megnyilvánulásai, miközben rámutatott arra is, hogy a piaci mechanizmusok bővítése, a piacosítás és a kommodifikáció (az áruvá alakítás) is állami beavatkozások eredménye.¹⁷ A piacokat csak az önszabályozó piacok liberális utópiáját megcélzó történeti „mozgás” hozza létre kormányzati intézkedések és állami beavatkozások egész sorával. Nos, a neoliberais politika ugyanezt teszi: miközben a piacok felszabadítása mellett s egyúttal az állami beavatkozások ellen érvel, éppen állami beavatkozásokkal hozza létre az állítólagosan spontán és önszabályozó piacokat.

A neoliberalizmus mint a gazdaság és a társadalom piaci alapokra helyezésének tana tehát lényegileg már azelőtt kiformalódott, hogy az 1973-as első olajválság megrázta volna a tőkés világgazdaságot (különösen annak centrumát).¹⁸ Már azelőtt létrejött, hogy Salvador Allende, demokratikusan megválasztott chilei miniszterelnököt és kormányát 1973-ban katonai puccsal megdöntötte volna Augusto Pinochet tábornok, hogy aztán Milton Friedman neoliberais chicagói iskolájának gazdaság- és társadalompolitikai intézkedéseit elsőként vezesse be diktatórikus intézkedések sorával a dél-amerikai államban. Lényegében ekkortól, 1973-tól vált teljesen nyilvánvalóvá a neoliberalizmus jobboldali karaktere, vagyis az, hogy tőke és bérmunka érdekkonfliktusában a bérmunka helyett hátrározottan a tőke oldalára áll, hogy az uralkodó osztály és a társadalom túlnyomó többségének érdekkonfliktusában az uralkodó osztály érdekeit fejezi ki: az uralkodó osztály uralkodó gondolatait. A neoliberais politika ebben az értelemben sajátos osztálypolitika: a felső és a felsőközép osztály érdekeit jeleníti meg, a vállalkozóét és a tőkését, szemben a munkavállalóval, az alkalmazottal, a munkással és a munkanélkülivel. Ez a neoliberais ideológia válik hegemónná 1973 után, különösen pedig az 1980-as évektől. Érdeemes ezért e ponton azt is tisztázni, hogyan értsük e tanulmányban a hegemónia, valamint a neoliberais hegemónia kifejezéseit.

A hegemóniát – Antonio Gramsci kései, börtönfüzetekbe írt feljegyzései nyomán¹⁹ – úgy határozom meg, mint az uralkodó osztály (vagy osztályszövetség) vezető szerepe mellett kialakuló erőfölényt.

17 Polányi Károly: *A nagy átalakulás: Korunk gazdasági és politikai gyökerei*. Ford. Pap Mária. Mészáros Gábor Kiadása, Bp., 1997. (Eredeti megjelenése: 1944.)

18 Bockman: *Markets in the Name of Socialism*. Id. kiad.

19 Gramsci, Antonio: *The Antonio Gramsci Reader: Selected Writings, 1916–1935*. New York University Press, New York, 2000, 190–221; Forgacs David: Glossary of Key Terms. In Antonio Gramsci: *The Antonio Gramsci Reader: Selected Writings, 1916–1935*. New York University Press, New York, 2000, 422–424.

A hegemonia egyfelől viszonylag stabil gazdasági-termelési alapokon nyugszik (vagyis több mint pusztán uralkodó ideológia), másfelől azonban egy egységes kulturális, erkölcsi és ideológiai rezsimet is alkot, amely elfogadtatja az alávetettekkel a fennálló viszonyokat, így az a többségük számára „természetes rendként”, a „közjó garanciájaként”, a „józan ész” uralkomént jelenik meg. A hegemonia tehát az uralkodó osztály (vagy osztályszövetség) érdekeit általánosítja és univerzalizálja, amit így az alávetettek is elfogadnak és elsajátítanak. Végző soron így az alávetettek egyetértésén, beleegyezésén, vagy legalábbis beletörődésén nyugszik, és noha konszenzuálisnak tünteti fel magát, valójában az erő és a kényszer szintén kulcsszerepet játszik kialakulásában és fennmaradásában.

Neoliberális hegemonián ennek megfelelően azt a hozzávetőlegesen 1980-tól 2008-ig tartó korszakot értem, amikor a neoliberális célrendszer „a dolgok természetes rendjeként” hegemon pozícióban volt, vagyis magától értetődővé válva egyszersmind el is tűnt az alávetettek szeme elől. A neoliberális hegemonia korszakában az uralkodó osztály (vagy osztályszövetség) úgy fogadtatta el saját neoliberális világnézetét az alávetettekkel, mintha az nem egy részleges világnézet lenne, hanem maga a világ. Látható ebből, hogy ahogyan a neoliberalizmus és a hegemonia, úgy a neoliberális hegemonia is kritikai fogalom: miközben megnevezi, fel is tárja, „le is leplezi” az uralmi mozzanatot elleplező működési elvet. A hegemonia korszaka így tulajdonképpen addig tart, amíg gazdasági-termelési alapja, illetve kulturális, erkölcsi és ideológiai felépítménye elég erős ahhoz, hogy elnémitssa, kiszorítsa vagy marginalizálja a kritikát, egyúttal megakadályozza, hogy kiépüljön vele szemben egy ellenhegemonia, amely mind alapjaiban, mind felépítményében képes aláásni, kikezdeni és meggyengíteni azt. 2008 után éppen a populizmus újabb hulláma lesz az, amely képes részben aláásni, részben kikezdeni, részben pedig meggyengíteni e neoliberális hegemoniát. Hogy hogyan és miért, azt a neoliberális politikák társadalomszerkezetre és egyenlőtlenségekre gyakorolt hatásása felől érthetjük meg.

Az egyenlőtlenségek növekedése, az osztályszerkezet polarizációja

A neoliberális politikák (privatizáció, dereguláció, piacliberalizáció, adócsökkentés) rendkívüli mértékben megnövelték a társadalmi-gazdasági egyenlőtlenségeket, fokozták az osztályszerkezet felfelé és lefelé irányuló szét húzódását, az osztályok polarizációját. A neoliberális intézkedések deklarált

célja – a piacok és a vállalkozókészség felszabadítása – valójában a centrumtőke felszabadítását, értékesülési esélyeinek fokozását eredményezte.²⁰ Amit a neoliberális intézkedések elértek, az mindenekelőtt az észak-amerikai és nyugat-európai székhellyel rendelkező transznacionális nagyvállalatokba szervezett nagytőke felszabadítása, a szakszervezetekbe szervezett bér munka, vagyis a munkásmozgalom alkuképességének gyengítése, tőke és bér munka korábbi jóléti kompromisszumának egyoldalú felmondása, a tőkét és a vállalkozásokat terhelő adók visszavágása, szabályozásuk kurtítása, az állami és közösségi tulajdon leépítése és magánosítása volt.²¹

A külpiaci nyitás és a „Washingtoni Konszenzus”, vagyis a neoliberális globalizáció eredményeképpen a tőkés világ gazdaság periferiáin és félperiferiáin valóban javult a centrumtőke jövedelmezősége. Amíg pedig a reálgazdaságba fektetett centrumtőke hozama viszonylag mérsékelt volt, a pénzügyi közvetítőrendszer korábbi szabályozását dereguláló neoliberális politika kibővítette a hitelezés lehetőségét is, példátlan finanszírozási hullámot indítva el.²² Giovanni Arrighi megfigyelésével egybevágóan tehát hegemoniájának hanyatló fázisába lépve az Egyesült Államok is bevetette azt az eszközt, amivel a rendszerszintű tőkefelhalmozás korábbi ciklusainak válságba kerülő hegemonjai is éltek:²³ a reálgazdaságba irányuló tőkebefektetések csökkenő profitrátája miatt teret nyitott a jóval jövedelmezőbbnek ígérkező, ugyanakkor spekulatív buborékokat képző voltok miatt sokkal kockázatosabb pénzügyi befektetéseknek – vagyis a finanszírozásnak.²⁴

E változások hatása az egyenlőtlenségekre ma már közzismert. Számos 2008 előtti empirikus tanulmány is világosan kimutatta, hogy a nyolcvanas évek eleje óta élesen nyílni kezdett a jövedelmi és vagyoni oló.²⁵ Azóta pedig – mások mellett – Branko Milanović és Thomas Piketty

20 Robert Brenner: Introducing Catalyst. *Catalyst*. 2017 (1):1.

21 Streeck: i. m.

22 David M. Kotz : Neoliberalizmus és finanszírozás. Ford. Csikós Judit. *Fordulat*. (Új folyam.) 2008 (1):4, 65–81. (Eredeti megjelenése: 2008.); Robert Wade: Pénzügyi rezsimváltás? Ford. Zágony Rita. *Fordulat*. (Új folyam.) 2008 (1):4, 36–53. (Eredeti megjelenése: 2008.)

23 Giovanni Arrighi – Beverly J. Silver: Capitalism and World (Dis)Order. *Review of International Studies*. 2001 (27):5, 257–279., különösen 262–268.

24 Arrighi: *The Long Twentieth Century...* Id. kiad.; Hyman P. Minsky: Hosszú hullámok a pénzügyi kapcsolatokban: pénzügyi tényezők a súlyosabb válságokban. Ford. Miksey Ákos. *Fordulat*, (Új folyam.) 2008 (1):4, 10–25. (Eredeti megjelenése: 1964.)

25 Giovanni Arrighi – Jessica Drangel: The Stratification of the World-Economy: An Exploration of the Semiperipheral Zone. *Review (Fernand Braudel Center)*. 1986 (10):1, 9–74; Giovanni Arrighi: A fejlődés illúziója: A félperiferia koncepciójának

2008 utáni vizsgálatai nemcsak azt a tézist igazolták, hogy a neoliberais fordulat óta növekszenek a gazdasági és társadalmi egyenlőtlenségek, hanem azt is, hogy a 2008-as válság óta különösen nagy lendületet kapott az egyes (nemzet)állami keretek között értelmezett társadalmak belső egyenlőtlenségeinek növekedése.²⁶ A második világháborút követő „harminc dicsőséges év” egyenlősítő politikái után, a neoliberais hegemonia korszakában – hozzávetőlegesen 1980 és 2008 között – az egyenlőtlenségek újra elszabadultak.²⁷

Demokrácia, egyenlőtlenség, újraelosztás

„A parlamentáris demokrácia sohasem talált otthonra a félperiférián” – írta 1990-ben Giovanni Arrighi.²⁸ Állításában globális történeti tapasztalatokat összegez, melyek szerint a parlamentáris demokrácia minősége és stabilitása a politikai-közjogi intézményrendszeren túl attól is függ, hogy a tőkés világgazdaság rendszerében milyen pozíciót foglal el az a (nemzet)állam, amely parlamentáris demokrácia kiépítésével kísérletezik. Stabil parlamentáris demokráciához centrumpozíció szükséges, vagyis globális mércével mérve csak a viszonylag gazdag államok viszonylag gazdag állampolgárai képesek viszonylag integrált politikai közösségeket alkotni. A centrumpozíció, a kedvező helyzet a tőkés világgazdaság szerkezetében azonban önmagában még nem elegendő. A stabil parlamentáris demokráciához szükség van arra is, hogy az adott állam polgárai képzetek és politikailag aktívak legyenek.

Itt azonban nem pusztán arról a közhelyről van szó, hogy a demokrácia feltétele a mélyre ható polgárosodás, a széles középosztály és az erős civil társadalom. Sokkal inkább arról, hogy mélyre ható

megújítása. Ford. Éber Márk Áron. *Eszmélet*, 2014 (26):103, 159–192. (Eredeti megjelenése: 1990.); Giovanni Arrighi – Beverly J. Silver – Benjamin D. Brewer: Ipari konvergencia, globalizáció és az észak–dél szakadék. Ford. Kiss Nóra. In Scheiring Gábor – Boda Zsolt (szerk.): *Globalizáció és fejlődés: Kritikai fejlődéstanulmányok szöveggyűjtemény*. Védegylet – Új Mandátum Könyvkiadó, Bp., 2011, 151–183. (Eredeti megjelenése: 2003.)

26 Branko Milanović: *Global Inequality: A New Approach for the Age of Globalization*. Harvard University Press, Cambridge, 2016.; Thomas Piketty: *A tőke a 21. században*. Ford. Balogh-Sárközy Zsuzsanna. Kossuth Kiadó, Bp., 2015. (Eredeti megjelenése: 2013.)

27 Göran Therborn: *The Killing Fields of Inequality*. Polity Press, Cambridge, 2013.

28 Arrighi: *A fejlődés illúziója*. Id. kiad., 174.

polgárosodás, széles középosztály és erős civil társadalom mindeddig csak a tőkés világgazdaság centrumtértségiben jött létre. A populizmus 2008 utáni új hulláma ezen felül azt mutatja meg számunkra, hogy a centrumpozíció önmagában csak szükséges, de nem elégséges feltétele a parlamentáris demokráciának. A parlamentáris demokrácia kiépítéséhez és stabilizálásához az egyenlőtlenségeket is féken kell tartani: nagyfokú állami újraelosztás, társadalmi igazságosságra törekvő jóléti redistribúció is szükséges hozzá. Márpedig a neoliberais fordulat a centrumtérstégekben éppen ezt, a társadalmi igazságosságra törekvő jóléti redistribúciót gyengítette meg, s ezzel éppen a társadalmi-gazdasági egyenlőtlenségek széthúzóadását idézte elő. A neoliberais intézkedések mára ott is meggyengítették az integrált politikai közösségeket, ahol azok addig egyáltalán létrejöttek.

Populizmus – a demokrácia kísértete

A második világháború után a jóléti újraelosztás mellett elkötelezett, egyenlőségelvű baloldali, illetve szociáldemokrata pártok a neoliberais fordulat nyomán számos országban feladták vagy elveszítették korábbi baloldali kontúrjaikat és egyenlőségelvű osztálypolitikájukat, hogy helyette a jogegyenlőség és az identitáspolitikai egyenlőség elveit képviselve neoliberaisálódjanak. Az angolszász centrumországokra vonatkozóan mindezt remekül illusztrálja a Demokrata Párt neoliberaisálódása Ronald Reagan és George Bush regnálása után Bill és Hillary Clinton alatt az Egyesült Államokban. Nagyon hasonló átalakulás zajlott le a brit Munkáspártban is Margaret Thatcher és John Major regnálása után: Tony Blair (és Anthony Giddens) *New Labourje* és *Third Waye* ugyanúgy a szociáldemokrácia neoliberaisált változatát szülte meg, mint ezt másolva a kétezres évek Magyarországon Gyurcsány Ferenc (és Dessewffy Tibor) harmadik útról alkotott víziója a szociáldemokrácia megújításáról.

Az egyenlőségelvű osztálypolitika, valamint az egyenlőtlenségeket féken tartó jóléti újraelosztás képviseletének feladásával az egykori baloldal éppen baloldaliságát adta fel. Az átalakulások vesztesei, a növekvő egyenlőtlenségek kárvallottjai a baloldaltól magukra hagyva mindinkább politikai képviselet és politikai otthon nélkül maradtak. És miközben neoliberais erők a politizálást is szakértők által menedzselte ügymenetté alakították, ideológiamentessé, technikaivá és mediatisálttá, egyszersmind kiüresítették a demokratikus érdekképviselet

intézményrendszerét is.²⁹ A neoliberális hegemonia 2008 utáni megroppanása erre válaszul hozta el a populizmus rendkívül ambivalens új hullámát, amelyben egyszerre van jelen a demokratikus politika újraelkotásának esélye (fokozott jóléti redisztribúciót, egyenlőségelvű osztálypolitikát ígérve), és a neoliberalizmussal kiegyező tekintélyelvű rezsimiek kiépülésének veszélye (ezek tovább fokozzák az osztálypolarizációt, tagadják az egyenlőség eszméjét és a jóléti újraelosztás még megmaradt formáit is leépítik).

A populizmus új hulláma az elmúlt bő évtizedben látszólag tehát sikerrel lázad a neoliberális hegemonia ellen. A maguknak az elnyomott nép vagy nemzet nevében hatalmat és szót követelő populista pártok és mozgalmak között egyaránt találunk baloldali és jobboldali szereplőket: a jóléti újraelosztás és az egyenlősítő osztálypolitika szószólóit és annak ellenségeit is. Kevés közös jellemzőjük egyike, hogy a neoliberális hegemonia korszakának uralkodó elitjét és ideológiáját támadják az általuk elnyomott népre vagy nemzetre hivatkozva. Ami viszont a politika tartalmát illeti, a populizmus 2008 utáni új hullámára vonatkozóan már sokkal nehezebb lenne átfogó meghatározást találni. Szakpolitikáikat vagy ideológiájukat tekintve nem sok közös pontot találnánk Orbán Viktor és Alexis Tsipras, Matteo Salvini és Pablo Iglesias, Donald Trump és Jeremy Corbyn, Nigel Farage és Jean-Luc Mélenchon, Marine Le Pen és Bernie Sanders között, noha valamennyiüket a populista újhullám kulcsszereplőinek tekinthetjük. A populizmus így tulajdonképpen meglehetősen különböző politikai kezdeményezések átfogó megnevezése. Sokféleségüket jól jellemzi, hogy miközben retorikailag és ideológiailag valamennyien szembehelyezkednek a kozmopolita, (neo)liberális, technokrata elitekkel, politikai gyakorlatukban a jobboldali populisták számos neoliberális társadalom- és gazdaságpolitikai intézkedést is elvesznek tőlük.

A tőkés világgazdaság formáját öltő modern világrendszer a globális tőkefelhalmozás negyedik ciklusában, az Egyesült Államok hegemoniájának válságokkal teli hanyatlási periódusában a populizmus új hullámát akkor érthetjük meg a legjobban, ha a neoliberális globalizációval, a neoliberális hegemoniával szembeni tiltakozás megnyilvánulásaként értelmezzük. Halála után a demokrácia kísértetként, populizmusként tér vissza, hogy bosszút álljon neoliberális gyilkosán.

29 Csigó Péter: Mediatizált politika és kollektív spekuláció. *Replika*, 2015 (26):95, 59–78.